

מחקרי גבעה

שנתון המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון תשפ"ב

כרך ט

עורכים:

פרופ' משה צפור
ד"ר אליסיה גרינבנק
ד"ר אפרת בנג'ז
ד"ר יוחנן קאפח

מועצת המערכת:

פרופ' מיכאל אביעוז
פרופ' בנימין בר-תקווה
פרופ' אהרן ממן
פרופ' אסתר עדי-יפה
פרופ' שונית רייטר
פרופ' ישראל ריץ'
פרופ' אביגדור שנאן

עריכה לשונית

עברית: אודי לוינגר
אנגלית: יאיר האס

מזכירת המערכת: בת-שבע הרוש
עיצוב והפקה: צופית צחי

© כל הזכויות שמורות

תשפ"ב 2022
ISSN 2664-553X

המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
ד"ר אבטח 79239, טל' 08-8511900
דוא"ל givaa@washington.ac.il
אתר המכללה www.washington.ac.il

תוכן

5	דבר ראש המכללה
7	דבר המערכת
13	רשימת כותבי המאמרים

שער ראשון | יהדות וספרות

19	משה צפור לקראת מהדורה חדשה של התרגום הסורי (הפשיטתא) לספר במדבר, בתרגום לעברית
39	אורנה לויץ ולאה ברץ בית הספר הפואטי כמטונימים הטרוטופי בשירה העברית

שער שני | חינוך והוראה

63	אליסיה גרינבנק ואפרת בנג'ו אמפתיה ועמדות כלפי מתן התאמות לתלמידים עם הפרעת למידה ספציפית בקרב מורים בחינוך הכללי
81	אליעזר יריב 'שיחת משמעת': התערבות קצרת מועד לטיפול בהתנהגות בעייתית של תלמיד
99	גלית אגם בן ארצי "פנאי זה הזמן שאני מרגיש חופשי כי אני יכול לעשות מה שבא לי" פנאי בקרב ילדים ובני נוער עם מוגבלות
125	אורית גילור, חגית קליבנסקי, דרורה כפיר חינוך ביתי לילדים עם מוגבלות - היבטים חברתיים
147	אפרת בנג'ו ורינת כספי פחדים של ילדים צעירים בתקופת הקורונה והקשר לתחושת הלחץ ההורי
173	יעקב סגל ודבורה חדד עפג'ין העצמה ותמיכה או בדירות ב"מערכה" בקרב גננות בהתמודדות עם קשיים ואתגרים בשנת ההתמחות

199	סיפורי חיים של גננות ראשונות בארץ ישראל כמקור העשרה למחקר ההיסטורי על אודות גן הילדים העברי: עיון היסטוריוגרפי	צפורה שחורי-רובין
219	ההוראה ב'מרחב הקולי' בכתי ספר חרדיים בתקופת הקורונה	אפרת בוכריס ורבקה קדוש
245	אסטרטגיות התמודדות עם פערי זהות ארגונית של עובדות הוראה מהמגזר החרדי המלמדות במערכת החינוך הממלכתי-דתי	יהודית חסידה ואביטל רוטנברג

שער שלישי | חינוך גופני ובריאות

269	מעולם החינוך הגופני לאורח חיים בריא בחברה החרדית	לילך גלעד כהן ורניאל ס' מורן
283	הטיה מגדרית במחקר רפואת הספורט	מירי שחק

שער רביעי | סקירת ספרות

297	סיפור תמר אשת ער 'נקרא ומתרגם' במהלך הדורות	בן ציון אשל
307	על זהות, הזדהות ונוודות פיזית ונפשית ברומן "כמה שזה לוקח" של יורם מלצר	כרמלה סרנגה

שער חמישי | מאמרים באנגלית

E9	Educating and Reimagining the Daughter: Ethnicity and Relational Self-Construction through Writing	קלרינה פריבורקין
----	--	------------------

E25	תקצירים מתורגמים	
-----	-------------------------	--

מחברי המאמרים

ד"ר אגם בן ארצי גלית

החוג לחינוך מיוחד, ראשת מנהל הסטודנטים, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
galit.mail@gmail.com

ד"ר בוכריס אפרת

החוג לתנ"ך והחוג לחינוך, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
efratb1967@gmail.com

ד"ר בנג'ו אפרת

החוג לגיל הרך והחוג לחינוך מיוחד, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון; החוג
לחינוך מיוחד, המכללה האקדמית בית ברל
bengiog@gmail.com

בן ציון אשל

המחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר אילן
benzion120@gmail.com

ד"ר ברץ לאה

גימלאית החוג לספרות, המכללה האקדמית אחוה
lbaratz@netvision.net.il

ד"ר גילור אורית

החוג לחינוך מיוחד, המכללה האקדמית בית ברל
oritg@beitberl.ac.il

גלעד כהן לילך

דוקטורנטית בבית הספר למדעי הבריאות, אוניברסיטת אריאל
lilachgi@education.gov.il

ד"ר גרינבנק אליסיה

ראשת החוג לחינוך מיוחד, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
gralicia2@gmail.com

ד"ר חדר עפג'ין דבורה

החוג לגיל הרך, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון ומכללה ירושלים
drdvorahaddad@gmail.com

ד"ר חסידה יהודית

החוג לחינוך יהודי והחוג לניהול מערכות חינוך, רכזת אקדמית לתכניות המגזר החרדי,
המכללה האקדמית הרצוג
judychassida1@gmail.com

פרופ' יריב אליעזר

פרופסור חבר, ראש החוג לחינוך משלב לתואר השני, המכללה האקדמית לחינוך גבעת
ושינגטון
elyariv@gmail.com

ד"ר כספי רינת

ראשת החוג לחינוך, החוג לגיל הרך, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
rinatc10@gmail.com

פרופ' כפיר דרורה

פרופסור חבר (בדימוס) בחוג לחינוך, המכללה האקדמית בית ברל
gadikf@netvision.net.il

ד"ר ליין אורנה

החוג לספרות, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון והמכללה האקדמית אחוה;
ראש אקדמי של מרכז הסימולציה במכללה האקדמית אחוה
orna_1@achva.ac.il

פרופ' מורן דניאל

פרופסור מן המניין, המחלקה לניהול מערכות בריאות, אוניברסיטת אריאל
dani.moran@sheba.health.gov.il

ד"ר סגל יעקב

ראש החוג לגיל הרך, מכללה ירושלים
kobisegal@gmail.com

ד"ר סרנגה כרמלה

החוג לספרות, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון והמכללה האקדמית אשקלון
carmelasar@hotmail.com

ד"ר פריבורקין קלרינה

החוג לאנגלית, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
klarina.priborkin@gmail.com

פרופ' צפור משה

פרופסור אמריטוס המחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר אילן, התוכנית לתואר שני בתנ"ך,
המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
moshezi1934@gmail.com

ד"ר קדוש רבקה

החוג לספרות והחוג לחינוך, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
rivkkad@gmail.com

ד"ר קליבנסקי חגית

המסלול לחינוך בלתי פורמלי, המכללה האקדמית בית ברל
hagitklib@gmail.com

רוטנברג אביטל

עובדת הוראה
avitalist@gmail.com

פרופ' שחורי-רובין צפורה

פרופסור חבר (ברימוס) החוג לחינוך והחוג לגיל הרך, המכללה האקדמית לחינוך ע"ש קיי
zipirubin@walla.com

ד"ר שחף מירי

החוג לחינוך גופני, המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
mirile@washington.ac.il

מעולם החינוך הגופני לאורח חיים בריא בחברה החרדית

לילך גלעד כהן ודניאל ס. מורן

תקציר

מאמר זה עוסק בנקודת המפגש בין מדיניות ציבורית בתחום הנגשת השכלה בחברה החרדית לתכנון מדיניות בתחום קידום הבריאות. מטרת המאמר היא לבחון תוכנית לתואר ראשון בחינוך גופני לנשים חרדיות במוסדות אקדמיים שאינם חרדיים. לעמוד על תהליך גיבוש התוכנית, לזהות גורמים מסייעים ליישום, ולראות את השפעות התוכנית לטווח הארוך מעבר למעגלי חינוך ותעסוקה בממשקים בתחום בריאות הציבור, מתוך כוונה שבוגרות התואר יהיו סוכנות שינוי בנושא קידום בריאות במגזר החרדי.

בעשור האחרון נרקמו תשתיות מדיניות ממשלתיות להנגשת השכלה בחברה החרדית כחלק מהרחבת התפיסה הרב-תרבותית וראיית הצמיחה הכלכלית של מדינת ישראל (הורוביץ, 2016; זטקובצקי וגל, 2015). בתחום החינוך, החל משנת תשע"ח פתחו המכללות האקדמיות לחינוך "המכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון" ו"המכללה האקדמית בווינגייט" מסלול ייחודי להשלמה לתואר ראשון בחינוך גופני לנשים חרדיות בעלות תעודת מורה בכירה בהתמחות בתנועה בריאותית.

מאמר זה מציג את יישומי המדיניות הציבורית בתחום ההשכלה, שחברו למדיניות הציבורית בתחום בריאות הציבור, ויחד יצרו פלטפורמה חדשה לקידום בריאות באוכלוסייה החרדית באמצעות בוגרות התואר, סוכנות השינוי.

המאמר הוא אינטרדיסציפלינרי ונע במרחבים שבין חינוך והכשרת מורים, בריאות הציבור-קידום בריאות, ומדיניות ציבורית לאוכלוסייה מתבדלת כגון החברה החרדית בישראל.

אלה עשויים לתרום לבניית תשתית רעיונית ליישומי מדיניות ציבורית בתוכניות נוספות להכשרה אקדמית-מקצועית לאוכלוסיות מתבדלות.

תאריכים: השכלה גבוהה, הנגשת השכלה לאוכלוסייה חרדית, נשים חרדיות, תואר ראשון בחינוך גופני, קידום בריאות

החברה החרדית בישראל

החברה החרדית היא קבוצת מיעוט בחברה הישראלית המורכבת מקבוצות ופגלים שונים (קלעג'י, 2007). זוהי חברה הטרוגנית המחולקת לשלושה זרמים עיקריים: ליטאים, חסידים וספרדים (גל, 2015), ומורכבת מקבוצות משנה רבות שביניהן שורר לעיתים שוני רב (שפיגל, 2011). בסוף שנת 2020 מנתה האוכלוסייה החרדית במדינת ישראל 1,175,000 נפש והיוותה כ-12.6% מכלל אוכלוסיית המדינה. חברה זו מוגדרת כ"תרבות מובלעת" המתבדלת מן החברה הכללית (קפלן, 2003). המהות החרדית מתמקדת בהבניית גדרות חברתיות ותרבותיות תוך חיזוק פרקטיקות דתיות, כך שאלה יעודדו דחייה של החיים המודרניים החדשניים (שפיגל, 2011). ההתבדלות מהחברה הכללית מתרחשת במרחבים הפיזיים, התרבותיים, החברתיים והדתיים, ובהקמת שירותים מגוונים המשרתים את צרכיה הייחודיים של החברה (קפלן, 2003). לצד זאת, החברה החרדית חווה מגמות חדשות במרחבי חיים שונים, והשתלבות חברתית הבאה לידי ביטוי בפעילות פוליטית, בעלייה בשירות הצבאי ובגיוס לצה"ל, בשינויים ברפואה, ברכישת השכלה במוסדות להשכלה גבוהה, ובהיווצרות תרבות פנאי הכוללת שינויים בתרבות הצריכה. בתחום התקשורת חלים שינויים בשימוש באינטרנט ובכניסת טכנולוגיות מודרניות אל פנים החברה (כהנר 2017; מלאך וכהנר 2017; Rashi, 2012; Neriya Ben-Shahar & Lev-On, 2011).

הנשים החרדיות בישראל

הנשים החרדיות מהוות 7.5% מכלל הנשים היהודיות בישראל (פלדמן, 2018), ומשתייכות לשתי קבוצות מיעוט: החברה החרדית (מיעוט תרבותי-דתי) ונשים בישראל (מיעוט סוציולוגי), ולכן הן מצויות במצב של הדרה כפולה (נריה, בן שחר, 2015).

האטיולוגיה להיווצרות זהותה המגדרית של האישה החרדית מתעצבת על ידי סוציאליזציה, והיא תוצר של הבניה חברתית המבוססת על שני עוגנים מרכזיים: פרשנות הטקסט המקראי, ותהליכים חברתיים היסטוריים ייחודיים בחברה החרדית בישראל. ברובד פרשנות הטקסט, פסוק אחד מארון הספרים היהודי הוא מרכזי בעיצוב דמותה של האישה החרדית: "כל כבודה בת מלך פנימה" (תהילים מה, יד), ומכאן נובעים הקווים לדמותה ולפעילותה. מהאישה החרדית מצופה להימצא במרחב הפרטי במגוון תפקידים מסורתיים: לידה, חינוך הילדים, וניהול וטיפוח הבית והמשפחה (יפה, 2004). בהיבט החברתי היסטורי, לקראת

שנות השמונים של המאה העשרים התחולל תהליך ייחודי לחברה החרדית החיה בישראל בהבניית מודל ייחודי של "חברת לומדים" (פרידמן, 1991). במודל זה חלק ניכר מהגברים הבוגרים לומדים בישיבות וב'כוללים' במשך שנים ארוכות ועוסקים בתלמוד תורה כל חייהם (גונן 2005; לופר, 2003). התשתית החינוכית לאידיאולוגיה זו נוצרה באמצעות מפגש רעיונות של אישה אחת ושני גברים: שרה שנירר, ה"חזון איש" והרב וולף (בן שחר, 2015; בן שחר ורב און 2013; גולדפרב 2011; הורוביץ 2012; Granite & Weissman 2009) וביסוס המודל התאפשר באמצעות הרחבת מערך התפקידים של האישה החרדית מעבר למרחב הפרטי והוספת תפקיד במרחב החיצוני: "האישה המפרנסת". כך האישה החרדית החלה לפעול במרחבים החיצוניים: לרכוש מקצוע ולקחת על כתפיה את עול הפרנסה באמצעות יציאה לעבודה, מחוץ לביתה ולעיתים גם מחוץ לקהילה (לופר, 2003; נריה-בן שחר, 2015). הנשים שהיו אמורות לפעול במרחב הפנימי מפרנסות במרחב החיצוני, ואילו הגברים, שהתחייבו בכתובה לפרנס את הנשים, הם "יושבי אוהלים" ומקדישים את רוב זמנם ללימוד תורה (כהנר, 2020).

תהליכי סוציאליזציה נשים למערך התפקידים במרחבים השונים מונחלים הן בערוצים הבלתי פורמליים (שיעורים לנשים, העיתונות החרדית) והן בערוצים הפורמליים (מערכת החינוך) החל מינקות (נריה-בן שחר, 2015; Neriya, Ben-Shahar & Lev-On, 2011).

השכלת נשים חרדיות

בשנת תש"פ (2019-2020) מערכת החינוך החרדי לבנות כללה 229,565 תלמידות, בשלושה שלבי חינוך במעמדות משפטיים שונים. ברובד האידיאולוגי, מערכת החינוך החרדית לבנות נתפסת ככלי חברתי ליישום אידיאל החינוך החרדי לבנים, שלפיו לימוד תורה הוא מטרה חברתית עליונה (פרי-חזון, 2013; קציר ופרי-חזון, 2018; ריימן, 2012; שפיגל, 2011). לכן תוכנית הלימודים מעודדת את הבנות ללמוד לימודים כלליים שיאפשרו להן להשתלב בתעסוקה ולפרנס את בעליהן הלומדים (הורוביץ 2012; קציר ופרי-חזון, 2018). נתוני בחינות הבגרות בשנת הלימודים תשע"ז (2016-2017) מבססים מגמה זו: 51% מהבנות הלומדות במוסדות החינוך של הפיקוח החרדי ניגשו לבחינת הבגרות לעומת 14% בלבד מהבנים. רק 36% מכלל הלומדים בחינוך החרדי זכאים לתעודת בגרות: 20% מהבנות החרדיות לעומת 3% מהבנים החרדים (דוח מבקר המדינה, 2020; מלאך וכהנר, 2019).

סמינרים לנשים חרדיות – לימודי תעודת מורה בכירה, התמחות בלימודי קודש ותנועה בריאותית

עבור הבנות החרדיות, הלימודים בסמינר (יג-יד) הם הרבה פעמים המשך ישיר של בית הספר התיכון. הן לומדות באותו מוסד גם בשנות התיכון (כיתות ט-יב) וגם את לימודי המקצוע העל-תיכוניים (כיתות יג-יד). בשלב העל-יסודי למדו בשנת תש"פ 47,870 בנות חרדיות בגילי 15-18 ב-200 מוסדות חינוך לבנות חרדיות. כל הסמינרים נמצאים במעמד

משפטי של מוסדות מוכרים שאינם רשמיים (כהנר, 2020). בשנת תשפ"א פעלו בישראל 40 סמינרים, המאפשרים לנשים חרדיות צעירות בגילי 18-21 לבחור בין הכשרה להוראה או הכשרה חלופית. החל מתחילת המאה ה-21 הבנות שמסיימות את הלימודים זכאיות לתעודת מורה מוסמכת בכירה או B.A. (ריימן, 2017). ההכשרה מובחנת להוראה שככתב גיל מסוימת וכן להתמחות מתוך מגוון מסלולים, כאשר ההיצע שונה בין הסמינרים. תהליכי ההכשרה כפופים להנחיות האגף להכשרת עובדי הוראה במשרד החינוך, בדומה לכלל המוסדות להכשרת מורים, וכלולים בהם כל מקצועות ההוראה הנדרשים (גולדפרב 2011; דוח מבקר המדינה, 2020; הורוביץ, 2012). בין מסלולי ההוראה ניתן להתמחות ב"תנועה בריאותית".

ההתמחות ב"תנועה בריאותית" היא אחת היוזמות שבהן הצליחה המזכירות הפדגוגית לחדור אל מוסדות החינוך החרדיים. ההבנה כי אורח חיים פעיל ובריא משפיע על הבריאות הובילו לרצון להטמעת החינוך הגופני במוסדות החינוך החרדיים. הוצאה לפועל של היוזמה כללה הנגשה תרבותית והלכתית של הטרימינולוגיה, התכנים ודרכי ההכשרה. ראשית הוטבע מינוח חדש ומעודן: "בריאות ותנועה" או "תנועה בריאותית", ובמקביל החלו בסמינרים בהכשרת מורות לתחום. חברות הסגל האקדמי שגויסו הן מורות בוגרות מכון "ינגייט", שתפקידן להעביר את תוכנית הלימודים תוך מתן מענה לצרכים התרבותיים והדתיים של הלומדות. הקוריקולום התבסס על הדגשת ממדים של חינוך גופני שאינו הישגי או תחרותי, ערכים שעומדים בסתירה לערכי העולם החרדי ואפשר הנגשת החינוך הגופני אל מרחבי החברה החרדית. הנשים הבחורות בהתמחות זו מסיימות את לימודיהן כעבור שלוש שנות לימוד בסמינר עם תעודת מורה מוסמכת בכירה במסלול אחד מביין מסלולי א-יב, בהתמחויות יהדות ותנועה בריאותית. הכשרת זו סייעה להטמעת "התנועה הבריאותית" בבתי הספר לבנות. 95% מבתי הספר היסודיים לבנות מקיימים שיעורי חינוך גופני ופועלים על פי תוכנית "תנועה בריאותית" (משרד החינוך, 2016; שפירא, 2019).

תהליכי הנגשת השכלה גבוהה בחברה החרדית

כניסת חרדים ללימודים אקדמיים היא חלק מתהליכים חברתיים-תרבותיים, כלכליים ופנימיים בחברה החרדית, ותהליכים מדיניים וכלכליים במדיניות הציבורית. בשנת 2010 הצהירה ות"ת (הוועדה לתכנון ותקצוב) שאחת מהמטרות של ההשכלה הגבוהה בישראל בחמש השנים הקרובות היא הנגשת ההשכלה הגבוהה לחרדים ולערכים כחלק מהרחבת התפיסה הרב-תרבותית. פורסמו שתי תוכניות חומש לשילוב החרדים באקדמיה, לשנים תשע"ב-תשע"ו ולשנים תשע"ז-תשפ"א (אבגר 2018; פרנקל ועומסי 2016).

הות"ת והמל"ג שיתפו פעולה עם אליטות חרדיות עצמאיות, איתרו, שיווקו והפעילו את התוכניות הראשונות, ובמהלך השנים חל גידול במספר הסטודנטים החרדים הלומדים לתארים אקדמיים. בשנת תש"פ (2019-2020) למדו במוסדות אקדמיים כ-13,390 סטודנטים חרדים (כ-3% מכלל הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה): 8,954 נשים (67%) ו-4,436

גברים (33%) (הלמ"ס, 2020). בשנים תשע"ד-תש"פ עלה מספר הסטודנטיות החרדיות ב-43%. בשנת הלימודים תש"פ, 84% מהסטודנטיות החרדיות למדו לתואר ראשון, 15% למדו לתואר שני, וכ-1% למדו לתואר שלישי. בבחירת מסלול הלימודים ניכרת הבחירה של הנשים החרדיות במקצועות פרקטיים ובמקצועות שמאפשרים גם עבודה בתוך הקהילה החרדית (מלאך וכהנר, 2019).

מאמר זה מתמקד במסלול נפרד במוסדות אקדמיים להכשרת מורות, תוכנית ייחודית לתואר ראשון בחינוך, התמחות בחינוך גופני.

לימודי השלמה ממורה מוסמך בכיר לתואר "בוגר בהוראה" B.E.d בחינוך גופני לנשים חרדיות

משנת 2014 מובילה המועצה להשכלה גבוהה לימודי השלמה מ"מורה מוסמך בכיר" לתואר "בוגר בהוראה (B.E.d)" במגזר החרדי. אחת התוכניות היא התוכנית הראשונה להכשרת נשים חרדיות לתואר ראשון (B.E.d) בהתמחות בחינוך גופני, לבעלות הסמכה ל"תנועה בריאותית", שמתקיימת במכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון משנת תשע"ח. המכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון היא המכללה היחידה בישראל שבה מתקיים מסלול להכשרת מורים ומורות להוראת החינוך הגופני בזרם הממלכתי-דתי בתארים M.E.d, B.E.d. תהליך פתיחת התוכנית מורכב משלושה מחוללים שהשפיעו על קבלת ההחלטה: אידיאולוגיה, זיקה הלכתית, והרדיות.

המחולל האידיאולוגי כלל את אסופת הרעיונות והערכים המניחים במרכז את טיפוח תחום הפעילות הגופנית והמודעות הבריאותית והתזונתית באמצעות מתכשרים להוראה. הבסיס לחברה בריאה הוא הטמעת מדעי החינוך הגופני והספורט בגנים, בבתי הספר, בחדרי הכושר ובמעגלי החיים. בוגרי התואר הם שגרירים להפצת פעילות גופנית כחלק אינטגרלי מאורח חיים בריא. תכלית מסלול ההכשרה היא להקנות ידע וכלים להכשרת המורה לחינוך גופני כסוכן שינוי חברתי לקידום אורח חיים פעיל בחברה. חברי הנהלת המכללה זיהו את ההזדמנות להמשיך את המודל המתקיים בקרב האוכלוסייה הדתית-לאומית הלומדת במכללה ולהרחיבו אל החברה החרדית. לנגד עיניהם ניצב החזון שבו בוגרות תוכניות "תנועה בריאותית" יהיו שגרירות של אורח חיים בריא במגזר החרדי. הנחת היסוד הייתה שהמפגש בין לימודי התעודה בתחום התנועה הבריאותית לבין ההשכלה האקדמית שירכשו, יוביל להגברת המודעות לצורך בפעילות גופנית בקרב האוכלוסייה החרדית. נוסף על כך, השתלבות תעסוקתית במגזרים לא חרדיים אף יגבירו את המודעות והיישום.

המחולל ההלכתי – הזיקה הדתית של המוסד (כמוסד להכשרת מורים בזרם הממלכתי-דתי), של חברי הנהלה ושל הסגל האקדמי – סללו את פתיחת דלתות המוסד ללימודי חרדיות. מאחר שזהו המוסד היחיד שמכשיר מורים ומורות לחינוך גופני במגזר הדתי-לאומי, נטיית הלב הייתה לאפשר זאת גם למגזר החרדי. צורכי השטח כללו פניות של נשים חרדיות להשתלבות בלימודים לאור קושי תעסוקתי וכלכלי. מסיימות הסמינרים בעלות תעודת

מורה מוסמכת בכירה, התמחויות יהדות ותנועה בריאותית, לא מצאו תעסוקה בחינוך החרדי בשל עודף מורות ובשל הסירוב לקבל אותן בחינוך הממלכתי והממלכתי-דתי שלא מכיר בתעודת ההסמכה הללו. המניע הכלכלי של אותן נשים יצר צורך בהשכלה גבוהה, התמקצעות והסמכות בתחום החינוך הגופני, כהמשך ישיר של תעודת ההסמכה למורה בכירה וכאמצעי להשתלבות במערכות החינוך הכלליות מבעד לחומות החינוך החרדי.

היכרות ההון האנושי בהנהלת המכללה עם אוכלוסיות בעלות מאפיינים הלכתיים השפיעה על אבני היסוד של הקמת התוכנית. התוכנית מבוססת על עקרון הפרדה מטושטש: הכיתה החרדית נמצאת בקמפוס הרגיל, אך יש התחשבות במאפיינים הייחודיים של האוכלוסייה החרדית בהיבטים של מרחבים, צניעות והשכלה קודמת, והמכללה נותנת מענה הולם לצורכיהן בכל הקשור בהפרדה המגדרית הן במרחב הלמידה הפיזי, תכנון מערכת השעות ולוח האירועים, והן במתקני הספורט השונים. האולמות הופרדו במחיצה ובכניסה לכל אולם הוצב מסך הפרדה כדי לשמור על צניעות המתאמנות. מערכת השעות בכיתות החרדיות הותאמה לצרכים הייחודיים של הלומדות בה, שהן על פי רוב בעלות משפחה המשלבות לימודים עם עבודה. לפיכך, בתוכנית מתקיימת למידה של יום אחד בשבוע, ומערכת הלימודים מתחשבת בערבי חג ובמועדים.

בניית התוכנית התבססה על הנחיות המל"ג בהיקף השעות והדיסציפלינות ובוזות לחינוך גופני הנלמדת במכללה. התוכנית התבססה על לימודים קודמים ב"תנועה בריאותית" וסינתזה לתוכנית הארבע שנתית של המכללה, בהתאם לתוכנית הלימודים בחינוך גופני לכיתות א-יב. התוכנית הסופית כללה קורסים מתקדמים בתחום מדעי החינוך הגופני, גוף האדם, מיומנויות הספורט והתנועה והכשרה להוראה. כמקובל בהכשרת מורים, הסטודנטיות מתנסות בהוראה בליווי מדריכה פדגוגית ומלוות את התהליך בקורס מתודיקה להוראת החינוך הגופני. במסגרת ההכשרה הסטודנטיות נחשפות לחשיבות הפעילות הגופנית בהיבטים חברתיים, קוגניטיביים ונפשיים. בנוסף הן לומדות כיצד ליצור פרקטיקות שבה ילדים בכל הגילים מבצעים פעילות גופנית כחלק ממרקם החיים ולא רק בשיעורי חינוך גופני. בשנת הלימודים תשע"ט נפתחה תוכנית נוספת ללימודי השלמה לתואר ראשון (B.E.d) בחינוך גופני במסגרת תוכנית לימודים לחרדיות בקמפוס המכללה האקדמית בווינגייט.

קידום הבריאות – נשים חרדיות כסוכנות שינוי של אורח חיים פעיל ובריא

המושג "קידום הבריאות" (Health promotion) מוגדר על ידי ארגון הבריאות העולמי (WHO) כתהליך המאפשר לבני האדם להגביר את שליטתם על בריאותם ולשפרה ברמת הפרט והקהילה. התהליך מבוצע תוך שיתוף האנשים והנשים בדרך של העצמה, שותפות והובלת שינוי חברתי וסביבתי (כהן ודיין, 2014). הזינוק בתחלואה במחלות כרוניות (ובעיקר מחלות לב וכלי דם, סרטן וסוכרת) והגידול בשכיחות גורמי הסיכון למחלות (תזונה לקויה, מיעוט פעילות גופנית, השמנה ועישון), הובילו בשנת 1998 לקריאת הארגון הבריאות העולמי למדיניות החברות בו, ובהן ישראל, להציב את קידום הבריאות במקום גבוה יותר בסדר העדיפויות הלאומי (משרד הבריאות, 2019).

מדינת ישראל הצטרפה לקריאה ובנתה תוכנית לאומית בשם "אפשריבריא" (משרד הבריאות, 2019; משרד החינוך, 2019). התוכנית מביעה מחויבות של שלושה משרדי ממשלה (הבריאות, התרבות והספורט והחינוך) לדאגה לבריאות הציבור ברמה הארצית והמקומית. תחת כותרת זו נכללו סביבת חיים המאפשרת ומקדמת הרגלי אכילה בריאים תוך שילוב פעילות גופנית בחיי היום-יום, ואיכות חיים לצד תוחלת חיים, עם דגש על שלומות ונגישות למידע ולמשאבים. התוכנית הגדירה כמה יעדים לקידום: העלאת שיעור האוכלים בריא, העלאת שיעורי העוסקים בפעילות גופנית, שיפור תוחלת החיים ואיכות החיים, הפחתת שיעור השמנת יתר, והפחתת תחלואה פיזית ונפשית הקשורה בהשמנה ובהיעדר פעילות. תוכניות לקידום בריאות החלו לפעול במרחבים החברתיים השונים: בקהילה, ברשויות מקומיות, במערכת החינוך ובמקומות עבודה (משרד הבריאות, 2019). שיתופי הפעולה הבין-משרדיים והתוכניות השונות מעידים על היקף התשומות לשם הטמעת מדיניות מקדמת בריאות.

מדינת ישראל היא חברה הטרוגנית המורכבת מקבוצות שונות, ולכן עולה שאלת השפעת התוכניות על כלל הקבוצות החברתיות בישראל ועל המגזר החרדי בפרט. לעניין המאמר הנוכחי עולה השאלה לגבי יכולת הנשים החרדיות, המשלימות תואר ראשון בחינוך גופני, להוות סוכנות שינוי בקהילות החרדיות.

לטענת קלעג' (2010), הנשים החרדיות מעמידות את השמרנות במרכז עולמן, בעוד המודרנה – החשיפה לתעסוקה ואקדמיה, "משחקת תפקיד משני". עיקר הווייתן טמון בהיותן סוכנות שימור ולא שינוי. מאידך, הספרות המחקרית מעידה על מגמה שלפיה נשים חרדיות שיוצאות לשוק העבודה הן סנוניות המשמשות "סוכנות שינוי" ומביאות לעיצוב מחדש של המבנה המשפחתי, הקהילתי והחברתי (גלבוע, 2015; ליוש, 2015; נוביס, דויטש ורובין, 2017). עצם היציאה של האישה לעבודה הופכת אותה לבעלת עמדה בכל הנוגע לקיומה הכלכלי של הקהילה ולרווחתה, והעצמאות הכלכלית נתפסת כמשחררת את הנשים מהתלות בגבר ומאפשרת להן למלא צרכים חברתיים ותרבותיים (אלאור ונריה, 2003; ליוש, 2007; Kalagy & Braun-Lewensohn, 2019). הנשים הללו מהוות גשר להובלת השינויים אל תוך החברה החרדית, אך הן גם שומרות הסף העוסקות במיון ובסינון השינויים הנכנסים אל המשפחה והקהילה. המיצוב הכפול במרחבים החרדיים והחילוניים מעניק להן תפקיד כפול: שמירה על הקיים תוך הובלת שינוי שייטיב עם הקהילה (ליוש, 2015; Ben Shahr, 2019).

תוכנית הלימודים לתואר ראשון בחינוך הגופני התבססה על הנחיות המל"ג בהיקף השעות והדיסציפלינות, ובוהות לתוכנית חינוך גופני הנלמדת במכללה (במהלך ארבע שנים) וכוללת קורסים מתקדמים בתחום מדעי החינוך הגופני, גוף האדם, מיומנויות הספורט והתנועה, והכשרה להוראה. ההיכרות המעמיקה עם תפיסה גופנית בריאותית בדגש על חשיבות תנועות הגוף, יציבה נכונה, חיזוק השלד והשרירים ופיתוח סיבולת לב-ריאה, יהוו עבור הסטודנטיות בסיס להבנה מעמיקה יותר של חשיבות השמירה על גוף האדם באמצעות מגוון פעולות מתחום הפעילות הגופנית באופן יזום ובשילוב פעולות בחיי

היום-יום. בנוסף, כמקובל בהכשרת מורים, הסטודנטיות מלוות על ידי מדריכה פדגוגית ולומדות מתודיקה להוראת החינוך הגופני. בחלקים אלה של ההכשרה שמים דגש על חשיבות הפעילות הגופנית בהיבטים חברתיים, קוגניטיביים ונפשיים, על יצירת פרקטיקות לפיתוח ההתפתחות המוטורית, על התפתחות פסיכולוגית חברתית, על חיזוק הדימוי העצמי ועל יכולת שיתוף הפעולה עם האחר בקבוצת השווים, שבה ילדים בכל הגילים מבצעים פעילות גופנית כחלק ממרקם החיים ולא רק בשיעורי חינוך גופני. כל אלה יבליטו את החשיבות והנחיצות של שילוב אורח חיים פעיל ובריא בכל מרחבי החיים עבור הנשים החרדיות. המפגש בין לימוד התורה ובין פעילות גופנית בעקבות הלימודים עשוי ליצור זהות חדשה בקרב הנשים החרדיות בוגרות התואר. זהות זו תאפשר לנשים החרדיות בוגרות התואר ליישם במרחב החיים החרדי ערכים חדשים בתחום הרגלי תזונה ופעילות גופנית.

דיון

מטרת המאמר היא לבחון תוכנית לתואר ראשון בחינוך גופני לנשים חרדיות במוסדות אקדמיים שאינם חרדיים, ובכך לעמוד על תהליך גיבוש התוכנית, זיהוי גורמים מסייעים ליישום, וראיית השפעות התוכנית לטווח הארוך מעבר למעגלי חינוך ותעסוקה בממשקים בתחום בריאות הציבור. בוגרות התואר יהוו סוכנות שינוי בנושא קידום בריאות במגזר החרדי.

בעקבות הרחבת הנגישות של ההשכלה הגבוהה לאוכלוסייה החרדית, פתחו המכללות האקדמיות לחינוך: "המכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון" ו"המכללה האקדמית בווינגייט", מסלול השלמה ממורה מוסמך בכיר לתואר "בוגר בהוראה" B.E.d לנשים חרדיות במסלול חד חוגי – חינוך גופני. בהיבט הארגוני-מערכתי התקיים דיאלוג בין מדיניות המל"ג, המדיניות הארגונית של המכללות האקדמיות, והצרכים ב"שטח". בהיבטים פדגוגיים-ארגוניים ניתן להצביע על סימטריה גבוהה בין יישום התוכנית למדיניות המל"ג – כתיבת התוכנית התקיימה בהבניה מדוקדקת וקפדנית הנצמדת להוראות המל"ג והישענות על תשתית פדגוגית אקדמית שאינה מתפשרת באיכותה. הצלחת תוכניות אלה והידע הנרכש עם השנים היוו תשתית ליישום מדויק ומדוקדק של תוכנית ההשלמה. בהיבטים רב-תרבותיים, יישום המדיניות התאפשר בשל הישענות על היבטים תרבותיים והלכתיים בהלימה לאבני היסוד של החברה החרדית. דוגמאות לכך ניתן למצוא, למשל, בשמירה על ההפרדה במרחבי הלמידה התיאורטית והמעשית (אולמות ומגרשי הפעילות הגופנית). במעגל הרחב, נקודת המפגש הזו יוצרת ממשק בין האוכלוסייה החרדית למדיניות הציבורית בתחום קידום בריאות, וכך נוצר מודל חדש המאפשר הנחלת אורח חיים פעיל ובריא באוכלוסייה החרדית. המודל החדש מבוסס על ההון האנושי-תרבותי, נשים חרדיות המשלימות לתואר בחינוך גופני. הללו יוצאות את שערי החברה החרדית ומבקרות כסטודנטיות באקדמיה חילונית ממלכתית או ממלכתית-דתית. הלימודים בתחום החינוך הגופני חושפים את הלומדות לשלל תכנים בנושא אורח חיים בריא ופעיל, חשיבותו והשפעתו על הפרט והקהילה.

לדעתנו, הדור הראשון של הנשים החרדיות המסיימות את לימודי התואר הראשון בחינוך גופני הוא דור המייסדות. בידיהן הכלים, הידע, ההתלהבות והתרגשות להוביל להנחלת הרגלי תזונה נכונים ופעילות גופנית בקרב מעגלי חייהן השונים. נשים חרדיות אלה, שתפקידן המסורתי הוגדר במרחב הבית וחברת הלומדים בישראל העניקה להן גם את מרחבי החוץ, מקבלות בתום לימודי תואר ראשון בחינוך גופני תפקיד חברתי חדש: סוכנות שינוי של אורח חיים פעיל ובריא. במחקרה של שניר-ג'ונסון (2017) שבחן יזמות בקרב נשים חרדיות, נמצא כי המניע העיקרי ליציאה ליזמות בקרב רבות מנשים אלה הוא הרצון לעשות שינוי בחברה החרדית ולקדמה. החוקרת ציינה כי נראה שבחברה החרדית המניעים שונים ממניעיהן של נשים אחרות מאוכלוסיות מודרות בעולם. בדרך כלל המניעים הם כלכליים, ואילו הנשים החרדיות מונעות מערכים של תרומה חברתית וקידום שינוי חברתי. ניתן לקוות כי גם בקרב בוגרות התואר בחינוך גופני יהיה מניע לשינוי חברתי בתחום קידום הבריאות. השתייכות לחברה החרדית היא ברית גורל, ולימודי התואר יוצרים ברית ייעוד: לימודי התואר ירחיבו את סט הערכים של הבוגרות ביחס לנחיצות ולחיוניות הפעילות הגופנית, השמירה על הרגלי תזונה בריאים, וחשיבות הבית והמשפחה ביישומים אלה, וכך יובילו להפצת אורח חיים בריא ויציירת שוויון הזדמנויות במובלעת החרדית בישראל: בבית, בבתי הספר ואף בקהילה.

המרחבים שבין חינוך והכשרת מורים, בריאות הציבור וקידום בריאות, ומדיניות ציבורית לאוכלוסייה החרדית בישראל, עשויים לתרום לבניית תשתית רעיונית ליישומי מדיניות ציבורית בתוכניות נוספות להכשרה אקדמית מקצועית לאוכלוסיות מתברלות.

ביבליוגרפיה

אבגר, ע' (2018). סיוע ממשלתי לאנשים מרקע חרדי בתחום ההשכלה הגבוהה, הכנסת, מרכז המחקר והמידע https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/d41dc3b8-f7c6-e811-80e7-00155d0aeea3/2_d41dc3b8-f7c6-e811-80e7-00155d0aeea3_11_10962.pdf

אלאור ת' ונריה ע' (2003). המשוטט החרדי: צריכת זמן ומרחב בקרב האוכלוסייה החרדית בירושלים, בתוך: ע' סיון וק' קפלן (עורכים), חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה? עמ' 171-195, הוצאת מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.

גולדפרב, י' (2011). הכשרה חלופית בסמינרים לנשים. מינהל מחקר וכלכלה, משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה. עמ' 10-18.

גונן, ע' (2005). בין לימוד תורה לפרנסה: חברת לומדים ומתפרנסים בלונדון. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקר מדיניות.

- גל, ר' (2015), החרדים בחברה הישראלית. מוסד שמואל נאמן למחקר מדיניות, הטכניון - מכון טכנולוגי לישראל.
- גלבע, ח' (2015). "ממרחק תביא לחמה": עובדות חרדיות בשוק ההייטק הישראלי, חקר החברה החרדית, כרך 2 תשע"ה, 193-220.
- דיין, א' (2010). חינוך חרדי על סף אנרכיה?, הד החינוך, כרך 84 (5), עמ' 28-33.
- הורוביץ נ' (2012). תשתית למיפוי החינוך החרדי בישראל, יחידת המדען הראשי במשרד החינוך.
- הורוביץ נ' (2016). החברה החרדית - תמונת מצב. המכון החרדי למחקרי מדיניות.
- זטקובצקי, א', גל, ר' (2015). בין מח"ד להיום מערכת אקדמית לחרדים על פרשת דרכים. מוסד שמואל נאמן למחקר מדיניות, הטכניון - מכון טכנולוגי לישראל.
- יפה, א. (2004). להיות ילדה חרדית: פרקטיקות חיברות, שיח פדגוגי והבניית העצמי. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- כהן, ב. (2005). מצוקה ותעסוקה בחברה החרדית: מבט מבפנים. הוצאת מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- כהן, דיין (2014). קהל שבוי? אתגרים בקידום וחינוך לבריאות מתבגרים במסגרת קהילתית, קידום בריאות בישראל, חוברת מס' 5, מאי 2012.
- כהנר, ל' (2017). נשים חרדיות מודרניות המתהלכות על "קו התפר": מרחבים של זהות, אחרות וסולידריות, דברים - כתב עת אקדמי, גיליון מס' 10.
- כהנר, ל', מלאך, ג' (2020). השנתון הסטטיסטי של החברה החרדית בישראל 2020, הוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- כהנר, ל', מלאך, ג' (2019). השנתון הסטטיסטי של החברה החרדית בישראל 2019, הוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- כהנר, ל', מלאך, ג' (2017). נגיעות מודרניות או "חרדיות מודרנית"? אומדן מספרי לתהליכי המודרניזציה בחברה החרדית, תרבות דמוקרטית, כרך 17, תשע"ח, הוצאת אוניברסיטת בר אילן.
- לופו, י' (2003). מפנה בחברה החרדית הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים, הוצאת מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- ליוש, ב. (2007). בין שומרת סף לסוכנת שינוי: נשים חרדיות בתחומי השכלה, פרנסה ופנאי, באור התיאוריה המעוגנת בשדה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- ליוש, ב' (2015). דרכי התמודדות של נשים חרדיות עם שינויים המתחוללים בחברתן בתחומי ההשכלה, התעסוקה והפנאי. כתב עת לחקר החברה החרדית, 3, 26-55.
- נוביס דויטש, נ., רובין, א. (2017) "אני לומדת למבחן ולא לחיים" - האומנם? ממידור לחיבור בהתמודדות של הסטודנטיות חרדיות עם שניות תרבותיות. תרבות דמוקרטית כרך א' 17 (תשע"ח 2017), עמ' 240-203, הוצאת אוניברסיטת בר אילן.

נריה-בן שחר, ר' (2015). "להיות אישה של תלמיד חכם": כיצד נתפסת המציאות החברתית-כלכלית של 'חברת הלומדים' בעיני נשים חרדיות, חקר החברה החרדית, כתב העת החברה החרדית, כרך 2 תשע"ה, 169-192.

נריה-בן שחר, ר', ולב'און, א' (2013). מגדר, דת וטכנולוגיה חדשה: עמדות והתנהגויות ביחס לשימוש באינטרנט בקרב נשים חרדיות העובדות בסביבות עבודה ממוחשבות. *מגמות*, מט(2) 272-306.

פרי-חזן, ל' (2013). החינוך החרדי בישראל: בין משפט, תרבות ופוליטיקה, המכון למחקרי חקיקה ולמשפט השוואתי ע"ש הרי ומיכאל סאקר, הפקולטה למשפטים, הוצאת האוניברסיטה העברית ונבו.

פרידמן, מ. (1991). החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים. הוצאת מכון ירושלים לחקר ישראל.

פרנקל, י., עומסי, ר. (2016). הרחבת הנגישות של ההשכלה הגבוהה לאוכלוסייה החרדית בחומש הבא טיטט עקרונות המדיניות, לקראת אישור התוכנית הרב שנתית להשכלה הגבוהה, תשע"ז-תשפ"א, המועצה להשכלה גבוהה.

קלעגי, ת' (2007). שמרנות ופתיחות בחברה פונדמנטליסטית מתבדלת - המאבקים סביב תהליכי אקדמיזציה במגזר החרדי בישראל בראשית המאה העשרים ואחת: הקמת המכללה החרדית ירושלים. עבודת גמר לקבלת תואר "מוסמך", בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.

קלעגי, ת' (2010). בין הפאה לרעלה: מבט השוואתי על תהליכי אקדמיזציה בקרב נשים בחברות שמרניות - החברה החרדית והחברה הבדווית בישראל (עבודת דוקטורט). רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.

קפלן, ק' (2003). חקר החברה החרדית בישראל: מאפיינים, הישגים ואתגרים. בתוך: ע. סיון וק. קפלן (עורכים), *חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?*, מכון ון-ליד, הוצאת הקיבוץ המאוחד.

קציר, ש' פרי-חזן, ל' (2018). החינוך הממלכתי חרדי מהקמה להתבססות - מחקר מדיניות 119, הוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה.

ריימן, ל' (2012). שינויים ותמורות בהכשרת מורים בחינוך החרדי: יחסי גומלין בין מדיניות-העל לבין 'השדה': בתוך: קליר, ר' וקוזמינסקי, ל' (עורכות), הבניית זהות מקצועית: תהליכי הכשרה ופיתוח מקצועי של מורים בישראל (185-152), הוצאת מכון מופת.

ריימן, ל' (2017). שינויים ותמורות בהכשרת מורות בחינוך החרדי. חקר החברה החרדית 4: 1-27.

שפיגל, א' (2011). "ותלמוד-תורה כנגד כולם" חינוך חרדי לבנים בירושלים, מכון ירושלים לחקר ישראל.

שניר-ג'ונסון, ע' (2017). "משבילי הפרנסה למרחבי העשייה" - המקרה של נשים יזמיות חרדיות. עבודת גמר לתואר מוסמך במדיניות ציבורית. הפקולטה למדעי החברה בית הספר ע"ש פדרמן למדיניות ציבורית וממשל, ירושלים: האוניברסיטה העברית,

Granite, L.B., & Weissman. (2009). Bias Ya'akov schools. In *Jewish women's archive (JWA), Jewish women: A comprehensive historical encyclopedia*. <http://www.jwa.org>.

Ben Shahaar, R. N. (2019). "For We ascend in holiness and do not descend." Jewish ultra-Orthodox women's agency through their discourse about media. *Journal of Modern Jewish Studies*, 18(2), 212-226.

Neriya Ben-Shahar, R., & Lev-On, A. (2011). Gender, religion, and new media: Attitudes and behaviors related to the internet among Ultra-Orthodox women employed in computerized environments. *International Journal of Communication*, 5, 875-895.

Rashi, T. (2012). The Kosher cell phone in Ultra-Orthodox society: A technological ghetto within the global village? In: H. Campbell (Ed.), *Digital Religion: Understanding religious practice in new media worlds* (pp. 173-181). London: Routledge

Kalagy, T., & Braun-Lewensohn, O. (2019). Agency of preservation or change: ultra-Orthodox educated women in the field of employment. *Community, Work and Family*, 22(2), 229-250.

פרסומיים ממשלתיים

אפשרי בריא (2019), התכנית הלאומית לחיים פעילים ובריאים. <https://www.efsharibari.gov.il/initiatives-and-projects-2/efshari-national-project/efsharibari-national-project>

דוח הוועדה לקביעת מתווה מעודכן לקיום לימודי השלמה לתואר "בוגר בהוראה (B.Ed)". לגנות ומורים מוסמכים בכירים - החלטת המועצה משיבתה מיום 18.11.2014, כפי שתוקנה ביום 9.8.2016 <https://che.org.il/?decision=%D7%93%D7%95%D7%97-%D7%94%D7%95%D7%95%D7%A2%D7%93%D7%94-%D7%9C%D7%A7%D7%91%D7%99%D7%A2%D7%AA-%D7%9E%D7%AA%D7%95%D7%95%D7%94-%D7%9E%D7%A2%D7%95%D7%93%D7%9B%D7%9F-%D7%9C%D7%A7%D7%99%D7%95%D7%9D-%D7%9C-2>

החלטות משיבת המועצה להשכלה גבוהה השלוש-עשרה מס' 20(599) שהתקיימה בירושלים ביום ז' בחשוון תשע"ט (16.10.2018) <https://che.org.il/wp-content/uploads/2018/11/16.10.18.pdf>

המועצה להשכלה גבוהה, החלטת מ"ג, לקיים תוכנית לימודי השלמה לתואר ראשון (B.Ed). בחינוך גופני במסגרת תוכנית לימודים לחרדיות בקמפוס המכללה האקדמית לחינוך גופני בווינגייט (2017). <https://che.org.il/?decision>

המועצה להשכלה גבוהה, הנגשת ההשכלה הגבוהה לחברה החרדית אוחזר בדצמבר 2020. <https://che.org.il/%D7%97%D7%A8%D7%93%D7%99%D7%9D>

מבקר המדינה (2020). דוח 70 ב - החינוך החרדי והפיקוח עליו, משרד מבקר המדינה ונציבות תלונות הציבור: ספריית הפרסומים. <https://www.mevaker.gov.il/sites/DigitalLibrary/Pages/Reports/3285-15.aspx>

משרד הבריאות, (2019), עקרונות מנחים בקידום בריאות, "עקרונות מנחים בקידום בריאות, משרד הבריאות". <https://www.health.gov.il/UnitsOffice/HD/PH/HealthEducation/Pages/guidelines.aspx>

פרסומי משרד החינוך

משרד החינוך (2019), אוח - משרד החינוך: הפיקוח על הבריאות, מדיניות בתחום קידום בריאות, מדיניות בתחום קידום בריאות/בית ספר מקדם בריאות. http://cms.education.gov.il/educationcms/units/mazkirut_pedagogit/briut

משרד החינוך (2016). פיקוח ופדגוגיה - חינוך גופני - תנועה מבריאה, הצעה לתוכנית לימודים.
https://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/ChinuchMukar/PikuahPedagogi/Yesodi/hinuch_gufani.htm

פרסום איגוד הבריאות העולמי

World Health Organization <https://www.who.int/>